

ΓΕΝΙΚΗ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ

Α΄ Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

Ἡ ἀγωγή εἶναι ἡ ἐπίδρασις τῶν ἐνηλίκων ἐπὶ τοὺς ἀνηλίκους, ἣτις τελεῖται καθ' ὠρισμένον σχέδιον καὶ πρὸς ὠρισμένον σκοπὸν, ὅπως δηλ. ἀναπτυχθῶσι σωματικῶς καὶ διαπλασθῶσι πνευματικῶς οἱ ἀνήλικοι οὕτως, ὥστε νὰ δύνανται ἐν τῷ κατόπιν βίῳ νὰ ἐκπληρῶσι τὸν καθόλου προορισμὸν τοῦ ἀνθρώπου. (*)

Ἐκ τοῦ ἀνωτέρω ὀρισμοῦ τῆς ἀγωγῆς προκύπτει α΄) ὅτι πᾶσα ἐπίδρασις ἐπὶ τοὺς ἀνηλίκους δὲν δύναται νὰ ὀνομασθῇ ἀγωγή, ἀλλὰ μόνον ἡ ἐπίδρασις ἐκείνη, ἣτις τελεῖται ἐπὶ τῇ βάσει ὠρισμένου σχεδίου καὶ ἣτις πάντα τὰ μέτρα καὶ πάσας τὰς ἐνεργείας αὐτῆς ὑποτάσσει καὶ φέρει εἰς στενωτάτην σχέσιν πρὸς σαφῶς διαγεγραμμένον σκοπὸν, καὶ β΄) ὅτι ἡ ἀγωγή στρέφεται οὐ μόνον πρὸς τὸ πνεῦμα, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ σῶμα τοῦ τροφίμου, καίτοι τὸ κυριώτατον καὶ σπουδαιότατον ἔργον αὐτῆς εἶναι ἡ πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ τοῦ τροφίμου μόρφωσις καὶ τελειοποίησις.

Ἡ ἀγωγή κατὰ ταῦτα κύριον ἔργον ἔχει νὰ δώσῃ εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ παιδὸς ὠρισμένην τινὰ μορφήν· ὅποια τις δ' ὅμως ὀφείλει νὰ εἶναι ἡ μορφή αὕτη; τοῦτο θὰ διδάξῃ ἡμᾶς τὸ ἐπόμενον κεφάλαιον, ἐν ᾧ γίνεται λόγος περὶ τοῦ σκοποῦ τῆς ἀγωγῆς.

(*) Ὁ Kern ἐν τῇ παιδαγωγικῇ αὐτοῦ (ἐκδ. 5 ὑπὸ O Willmann) ὀρίζει τὴν ἀγωγήν, ὡς «σκοπιμὸν ἐπίδρασιν ἐπὶ τὸν τροφίμον, ἣτις ἀποσκοπεῖ νὰ δώσῃ ὠρισμένην σταθερὰν μορφήν εἰς τὸ πνεῦμα αὐτοῦ», ὁ δὲ "Erbschrotz νοεῖ ὑπὸ τὴν ἀγωγήν «τὴν φροντίδα πρὸς πνευματικὴν μόρφωσιν» χωρὶς δ' ὅμως νὰ ὑποτιμᾷ καὶ τὴν τοῦ σώματος μόρφωσιν, ἣν ἀπαιτεῖ κατ' αὐτὸν ἡ ἠθικὴ ἰδέα τῆς τελειότητος, ὁ δὲ Waitz ὀρίζει τὴν ἀγωγήν «ὡς σκοπιμὸν ἐπίδρασιν ἐπὶ τὸν εὐπλαστον ἐτι ἐσωτερικὸν βίον τοῦ ἄλλου, δι' ἧς ἀποσκοπεῖται νὰ δοθῇ καὶ ὅντως δίδεται εἰς τὸν βίον τοῦτον ὠρισμένη μορφή», καὶ τέλος ὁ Meumann (Vorl. z. Einführung in die Exp. Päd. Τόμ. I σελ. 64 τῆς 2ας ἐκδόσεως) λέγει: «ἀγωγή εἶναι ἡ σκοπιμὸς ἐπίδρασις τῆς φυσικῆς ἀναπτύξεως τοῦ παιδὸς καὶ ἡ καθ' ὠρισμένου ἰδεώδους ἐπίδρασις ἐπὶ τὴν ἀνάπτυξιν ταύτην.» Σ. Μ.

Β'. Ο ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

α') *Ὁ παιδαγωγὸς εἶναι ἀνάγκη νὰ γνωρίζῃ ἀκριβῶς καὶ σαφῶς τὸν σκοπὸν τῆς ἀγωγῆς.* Ἐκεῖνος, ὅστις ἀναλαμβάνει τὴν παιδαγωγίαν τῶν ἀνηλίκων, πῶς ἄρα διδασκαλὸς καὶ πῶς παιδαγωγός, πρέπει νὰ γνωρίζῃ ἀκριβῶς καὶ νὰ ἔχῃ πάντοτε σαφῶς πρὸ ὀφθαλμῶν τὸν σκοπὸν τοῦτον, ὅπως χαράξῃ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τὴν ὁδόν, ἣν πρέπει νὰκολουθήσῃ σταθερῶς πρὸς ἐπιτυχίαν αὐτοῦ. «Δυνάμεθα νὰ προσδοκῶμεν τι σπουδαῖον καὶ ἄξιον λόγου παρὰ τοῦ γλύπτου βέλους, ὅστις ἀρχεται ἐργαζόμενος διὰ τῶν ἐργαλείων αὐτοῦ ἐπὶ τεμαχίου μαρμάρου, χωρὶς νὰ γνωρίζῃ ἀκριβῶς τί θέλει ἐξ αὐτοῦ νὰ κατασκευάσῃ, ἐπὶ τῇ ἐλπίδι ὅτι διαρκούσης τῆς ἐργασίας θὰ ἔλθῃ εἰς αὐτὸν ἢ ἔμπνευσις; Δὲν θὰ συμβῇ νὰ καταστρέψῃ οὕτως πολλὰ τεμάχια μαρμάρου οὕτως, ὅστε, ὅταν τέλος θὰ ἔλθῃ εἰς αὐτὸν ἢ ἔμπνευσις νὰ εἶναι πολὺ ἀργά;» (*Rein*) Ὁ παιδαγωγὸς ἄρ' ὀφείλει νὰ γνωρίζῃ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τί θέλει, τίνα σκοπὸν ἐπιδιώκει, διότι μόνον οὕτω θὰ ἐπιτύχῃ νὰ εὗρῃ τὰ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον δυνάμενα νὰγάγῃσιν ὀρθὰ μέσα καὶ τὴν ὁρμήν καὶ κατάλληλον ἐκάστοτε χρῆσιν αὐτῶν.

β') *Τι διδάσκει ἡ ἱστορία τῆς Παιδαγωγικῆς περὶ τοῦ σκοποῦ τῆς ἀγωγῆς;* Παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἀθηναίοις σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς ἐτίθετο ἡ ἁρμονικὴ ἀνάπτυξις τοῦ σώματος καὶ τοῦ πνεύματος, ὅπως οἱ νέοι καταστῶσι καλοὶ καὶ ἀγαθοί. ὁ Κομένιος ὡς τελικὸν σκοπὸν τῆς ἀγωγῆς ἔθετε *τὴν αἰωνίαν μακαριότητα ἐν τῇ μετὰ τοῦ Θεοῦ κοινωνίᾳ*, συνεσχέτιζε δὲ τὸν ἰδεώδη τοῦτον σκοπὸν πρὸς τὸν πραγματικὸν βίον ἀπαιτῶν, ὅπως ὁ ἄνθρωπος ἐπιδιώκῃ *ἐπιστημονικὴν μόρφωσιν, ἀρετὴν καὶ εὐσέβειαν.* Ὁ Rousseau ἐπεξήτει νὰ μορφώσῃ *τὸν ἄνθρωπον εἰς ἄνθρωπον*. Ἐπειδὴ δ' ἤθελε νὰ μορφώσῃ τὸν ἄνθρωπον κατὰ φύσιν ἢ θεμελιώδεις ἀπαιτήσεις τῆς παιδαγωγικῆς αὐτοῦ εἶναι *ἡ κατὰ φύσιν ἀγωγή.*

Ὁ Basedow ἔθετεν ὡς σκοπὸν τῆς ἀγωγῆς *τὴν εὐδαιμονίαν* τοῦ τροφίμου· ὁ τροφίμος πρέπει, κατὰ τὸν παιδαγωγὸν τοῦτον, νὰ μορφωθῇ οὕτως, ὅστε νὰ γίνῃ ὠφέλιμον μέλος τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας, νὰ προπαρασκευασθῇ πρὸς κοινοφελῆ, πατριωτικὸν καὶ εἰδαίμονα βίον, ὁ δὲ Pestalozzi ἀπῆτει τὴν γενικὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἐσωτερικῶν δυνάμεων τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως πρὸς ἐπιτυχίαν ἀγνῆς ἀνθρωπίνης σοφίας· ἀντλαμβανόμενος δὲ τῆς ἐννοίας τῆς φύσεως βαλῦτερον τοῦ Rousseau ἀπῆτει ἁρμονικὴν ἀνάπτυξιν τῆς φύσεως, ἥτοι πασῶν τῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου πρὸς δημιουργίαν ἀληθῶς ἀνθρωπίνης, ἠθικῆς φύσεως.

Κατὰ τὸν Ἐρβαρτον ἡ κορονίς τῆς μορφώσεως εἶναι *ἡ ἀρετὴ* ἢ ὁ ἰσχυρὸς ἠθικὸς χαρακτήρ, ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἡ ἀγωγή πρέπει νὰ βοη-

θήση τὸν τρόφιμον, ὅπως ἀποκτήσῃ χαρακτηῖρα ἰσχυρόν, καθοδηγούμενον ὑπὸ τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν. Πρὸς ἐπιτυχίαν δὲ τοῦ σκοποῦ τούτου εἶναι ἀνάγκη τοιαύτην ἐπίδρασιν νᾶσκῶσιν ἐπὶ τὸν τρόφιμον αἱ ἠθικαὶ ἰδέαι, ὥστε νᾶκολουθῆῃ οὗτος ταύταις καὶ νᾶ πράττῃ κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις αὐτῶν ἐν πάσῃ περιπτώσει τοῦ βίου.

Ὁ δ' αἰόδιμος Κοραῖς, ὅστις πολλαχοῦ τῶν ἔργων αὐτοῦ ποιεῖται λόγον περὶ τοῦ σκοποῦ τῆς ἀγωγῆς, ἢ τῆς ἀνατροφῆς, ὅπως ἐκεῖνος λέγει, φαίνεται ἐξ ὧν ἐκτίθησιν ὅτι ὡς σκοπὸν τῆς ἀγωγῆς ἔθετε τὸν ἠθικὸν χαρακτηῖρα (*) «τὸ τιμωτέρον ἀπὸ ὅλα τοῦ ἀνθρώπου τὰ προτερήματα εἶναι», λέγει δὲ Κοραῖς «νᾶ ἔχη καθὼς τὸ σῶμα οὕτω καὶ τὴν ψυχὴν ὀρθίην. Ὅρθλόν τὸν ἔκαμεν ἡ φύσις, ὀρθὸν τὸν θέλει ἡ φιλοσοφία, ὀρθὸς νᾶ στέχη τὸν διδάσκει καὶ αὐτὴ ἡ θρησκεία, ἐπειδὴ καὶ εἰς αὐτὸν τὸν ἀσυγκρίτως ἀνώτερον ὑπὲρ πάντας τοὺς εὐεργέτας ὡς υἱὸς καὶ ὄχι ὡς δούλος νᾶ προσφέρεται τὸν παραγγέλλει» (Προλεγ. εἰς Βεκκαρ. σελ. 52) καὶ ἀλλαχοῦ: «τῆς ἀνατροφῆς τὸ ἔργον εἰς ἓνα καὶ μόνον σκοπὸν ἀποβλέπει, νᾶ δαμάσῃ τὰ πάθη τοῦ ἀνατρεφομένου εἰς τόσον, ὥστε νᾶ στοχάζεται ὡς ἴδιον τὸ κοινὸν τῆς πατρίδος συμφέρον, νᾶ τὸν πληροφρήσῃ ὅτι εὐδαίμων νᾶ κατασταθῆῃ εἶναι τῶν ἀδυνάτων εἰς κακοδαίμονοῦσαν πατρίδα, ὅτι ἀφοῦ ἀφήσῃ τὴν πατρικὴν οἰκίαν καὶ παύσῃ νᾶ συζῆ με τοὺς γονεῖς καὶ ἀδελφοὺς του, δὲν ἀπολύεται με τοῦτο ἀπὸ τὰ πρὸς ἐκεῖνους καθήκοντα, ἀλλ' ἐμβαίνει εἰς ἄλλην εὐρυχωροτέραν οἰκίαν, τῆς πατρίδος τὴν πολιτείαν καὶ συζῆ με πλειοτέρους ἀδελφοὺς, με τοὺς ὁποίους ἂν δὲν φέρεται ὡς ἀδελφός, ἂν χωρίσῃ τὸ συμφέρον του ἀπὸ τὸ συμφέρον εἰς τοὺς ἄλλους, μὴ ἀμφιβάλλῃ ὅτι ἔγιγεν ὁ δυστυχέστατος ὄλου τοῦ κόσμου» (Ἐπιστ. Τόμ. I'. σελ. 125.) Καὶ ταῦτα μὲν διδάσκει ἡ ἱστορία τῆς Παιδαγωγικῆς περὶ τοῦ σκοποῦ τῆς Ἀγωγῆς ἤδη ἴδωμεν τίνα ἡμεῖς θέτομεν σκοπὸν τῆς Ἀγωγῆς καὶ διατὶ τοῦτον προτιμῶμεν.

1. ΜΟΡΦΩΣΙΣ ΗΘΙΚΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΟΣ

1. Ὁ διὰ τῆς ἀγωγῆς ἐπιδιωκόμενος σκοπὸς ἐξαρτᾶται, φυσικῶ τῷ λόγῳ, ἐκ τῶν ἐλατηρίων, ἅτινα παρακινουῦσι τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὴν διαπαιδαγώγησιν τῶν νέων καὶ ἰδίᾳ τοὺς γονεῖς, οἵτινες ὑπὸ τῆς φύσεως εἶναι ὠρισμένοι παιδαγωγοὶ τῶν τέκνων των. Ὁ πατὴρ καὶ ἡ μήτηρ παιδαγωγοῦσι τὰ τέκνα των κατὰ κανόνα ἐξ ἀγνῆς καὶ ἀνιδιοτελοῦς πρὸς ταῦτα ἀγάπης· ἐπιθυμοῦσι δὲ νᾶ παιδαγωγήσωσι τὰ τέκνα των κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε νᾶ δυνηθῶσι ταῦτα νᾶ διαγάγωσιν ἐν τῷ

(*) Προβλ. Χρ. Οἰκονόμου. Ὁ Κοραῖς, ὡς ἐθνικὸς παιδαγωγός, ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ συλλόγου πρὸς διὰδασιν ὡ ἐλίμων βιβλίων ἀριθμ. 88 ἐν σελ. 48 καὶ ἀλλαχοῦ.

μέλλοντι καλῶς τὸν βίον των, ἦτοι νὰποβῶσιν εὐτυχῇ. Ὑπὸ ὁμοίας διαθέσεως πρέπει νὰ κατέχηται ἐν τῷ ἔργῳ του καὶ πᾶς ἀληθῆς διδάσκαλος καὶ ἀληθῆς παιδαγωγὸς ἐν γένει· πάντα δηλ. ἀληθῆ παιδαγωγὸν πρέπει νὰ παρακινῇ πρὸς διαπαιδαγώγησιν τῶν νέων ἀγνῆ καὶ ἀνιδιοτελῆς πρὸς αὐτοὺς ἀγάπη. Κατὰ ταῦτα ἡ ἀγωγή πρέπει νὰ φροντίζει νὰ παροῖσῃ εἰς τοὺς νέους ἀγαθόν τι, ἦτοι τοιοῦτόν τι, ὅπερ δύναται νὰ καταστήσῃ αὐτοὺς εὐτυχεῖς εἰς τὸν μέλλοντα βίον καὶ ὅπερ διὰ τοῦτο φαίνεται εἰς αὐτοὺς πολύτιμόν τι καὶ ἀξιοζήτητον. Τοιαῦτ' ἀγαθὰ ὑπάρχουσι κατὰ τὴν κοινὴν ἀντίληψιν πολλά, π. γ. δύναμις σωματικῆ, ὑγίεια, δεξιότης, ὀξεία ἀντίληψις, ζωηρὰ φαντασία, μνήμη πιστή, ἀκριβεῖς καὶ ἀφθονοὶ γνώσεις κ. λ. Ὅντως δ' ἡ ἀγωγή πανταχοῦ καὶ πάντοτε φροντίζει νὰ παρέχῃ εἰς τοὺς παῖδας τὰγαθὰ ταῦτα· ἀλλ' ἀνάγκη νὰ γνωρίζωμεν ὅτι πάντα ταῦτα καὶ τὰ τοῦτοις ὅμοια δὲν εἶναι ἐν πάσῃ περιπτώσει ὄντως ἀγαθὰ· οὔτω πνευματικὰ καὶ σωματικὰ προτερήματα, εὐφυΐα π. γ. ἀφθονοὶ γνώσεις, σωματικὴ ἰσχὺς κ.λ. δύνανται μὲν νὰ χρησιμοποιηθῶσι πρὸς ὠφέλειαν τῶν ἄλλων δύνανται δ' ὀφείλῃ μὲν νὰ χρησιμοποιηθῶσι πρὸς βλάβην αὐτῶν, πρὸς πλεονεξίαν π.γ. δόλον, ἀπάτην καὶ τὰ τοιαῦτα, ἦτοι πρὸς ἐπιτυχίαν σκοποῦ ἠθικῶς ἀπορριπτέου. Ἀλλ' ὁ πρὸς ἐπιτυχίαν τοιαύτου σκοποῦ χρησιμοποιῶν τὰ σωματικὰ καὶ πνευματικὰ προτερήματά του δὲν δύναται νὰ συναισθιάνηται ἑαυτὸν διαρκῶς εὐτυχῇ, ὅπερ δηλοῖ ὅτι τὰ πράγματα ταῦτα δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀγαθὰ. Διὰ τοῦτο ἡ Ἀγωγή δὲν δύναται νὰ θεωρήσῃ ταῦτα ὡς τὸν τελικὸν σκοπὸν, ὃν πρέπει νὰ ἐπιδιώκῃ. Ἡ Ἀγωγή πρέπει νὰ ἐπιδιώκῃ τὸ ἀπολύτως ἀγαθόν, ἀγαθὸν ἄρα, οὗ περὶ τῆς ἀξίας οὐδεὶς οὐδέποτε δύναται νὰμφιβάλλῃ, ἀγαθόν, ὅπερ πᾶς τις ἀπολύτως ὡς τοιοῦτον ἀναγνωρίζει, καὶ δὴ καὶ αὐτὸς δὲ τρέφεται, τοῦλάχιστον ἐν τῷ μέλλοντι. Τοιοῦτον δ' ὅμοιος ἀγαθὸν ἐμιάλομεν ἀνοτέρω ἐν τῇ ἠθικῇ ὅτι εἶναι ἡ ἀγαθὴ βούλησις, ἦτοι ἡ βούλησις, ἣτις ὑποτάσσεται πάντοτε εἰς τὴν ἰδίαν ἠθικὴν γνῶσιν, ἣτις ἀφοσιούται ἄνευ ἰδιοτελείας εἰς τὴν βούλησιν ἄλλων, ἣτις εἶναι ἰσχυρά, πολυμερῆς καὶ σκόπιμος, ἀποφεύγει τὴν ἔριδα καὶ ἐπιδιώκει τὴν ἀνάλογον ἀνταπόδοσιν τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ καὶ πράττει πάντα ταῦτ' ἐν τε ταῖς ἀτομικαῖς καὶ ταῖς κοινωνικαῖς σχέσεσιν.

2. Κατὰ ταῦτα ὁ σκοπὸς τῆς Ἀγωγῆς δύναται νὰ ἔγκειται μόνον ἐν τούτῳ, νὰ βοηθήσωμεν τὸν τρέφοντα νὰ κτήσῃται τοιαύτην τινὰ ἀγαθὴν βούλησιν· καὶ μάλιστα, ὡς εἰκόσ, δὲν ἀρκεῖ ἡ βούλησις αὕτη ἐνίοτε μόνον νὰ εἶναι ἀγαθὴ, ἀλλ' ἀνάγκη νὰ εἶναι διαρκῶς ἀγαθὴ. Ἐὰν τοῦτο συμβαίῃ παρὰ τινι ἀνθρώπῳ, λέγομεν ὅτι αὗτος ἔχει ἠθικὸν χαρακτήρα.

Κατὰ ταῦτα ἡ Ἀγωγή ὀφείλει νὰ θέσῃ ὡς σκοπὸν ἑαυτῆς τὴν μόρφωσιν ἠθικοῦ χαρακτήρος.

Ἐὰν οὕτω διαπαιδαγωγῶμεν τοὺς παῖδας, κατορθοῦμεν νὰ ἐπιτύχωσιν οὗτοι ἀγαθοῦ, ὅπερ ἀπολύτως εἰς πάντα ἀρέσκει. Πᾶς τις δ' ἐπίσης γνωρίζει, ὅτι ἄνθρωπος οὕτως παιδαγωγηθεὶς θὰ γίνῃ ἀσφαλίστατ' εὐτυχῆς· διότι οὗτος φροντίζει διὰ τὴν τῶν ἄλλων εὐτυχίαν, ἢ τοιαύτη δὲ φροντὶς εἶναι ἡ ἀρίστη ὁδὸς πρὸς τὴν ἰδίαν εὐτυχίαν. Ἐνῶ, ἐὰν ἐδίδομεν μεγάλην, καὶ δὴ τὴν σπουδαιωτάτην, σημασίαν εἰς τὴν πνευματικὴν καὶ σωματικὴν τῶν νέων διαμόρφωσιν, θὰ ἦτο δυνατόν εὐκόλως νὰ γυμνασθῆ παρ' αὐτοῖς καὶ ἡ ἰδιοτέλεια, ἣτις διαρκῶς συνοδεύεται ὑπ' ἀνησυχίας, διχονοίας καὶ δυστυχίας.

3. Διὰ τούτων δ' ὅμως δὲν ἐννοοῦμεν ὅτι ὁ παιδαγωγὸς δὲν πρέπει καὶ πνευματικῶς νὰ μορφώσῃ τὸν τροφίμον. Τοῦναντίον διὰ τοῦ ἀνωτέρου τελείου σκοποῦ τῆς Ἀγωγῆς ἀπαιτεῖται, ὅπως ἀναπτύσσωμεν τὸν νοῦν, τὴν φαντασίαν καὶ τὴν μνήμην τῶν τροφίμων καὶ βοηθῶμεν αὐτοὺς πρὸς ἀπόκτησιν ἀφύθωνων γνώσεων καὶ δεξιοτήτων. Πᾶσα δρᾶσις ἐν τῷ κόσμῳ, κατ' ἀκολουθίαν καὶ ἡ ἠθικὴ δρᾶσις, συνδέεται πρὸς πνευματικὰς δεξιότητας, πρὸς τὸ εἰδέναι καὶ δύνασθαι. Ὅσοῦ δὲ τελειότερον πνευματικῶς εἶναι μεμορφωμένος ἄνθρωπός τις, τοσούτω περισσοτέρην εὐκαιρίαν εὐρίσκει, καὶ τοσούτω καλύτερον δύναται νὰ ποδείξῃ δι' ἔργων τὴν ἠθικὴν αὐτοῦ βούλησιν. Ὁ μὴ ἀκούσωντος πνευματικῶς μεμορφωμένος, οὗτος ἢ ὀλίγον ἢ οὐδὲν δύναται νὰ πράττῃ. Εἶναι ἀνωφελὲς μέλος τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας, κατὰ τὸν ποιητὴν, ἐτώσιον ἄχθος ἀρούρης, διὰ τοῦτο δὲ καὶ περιγελάται καὶ καταφρονεῖται. Ὁ Pestalozzi ἔχει δίκαιον λέγων: «Γνωρίζεις τι ὑψηλότερον καὶ ὠραιότερον τοῦ νὰ συμβουλεύσῃς τὸν πτωχὸν καὶ βοηθήσῃς τὸν πάσχοντα νὰ ἐξέλθῃ τῆς ἀμηχανίας; Ἄλλ' ὅμως δύνασαι νὰ πράξῃς τοῦτο, ἐὰν μηδὲν γνωρίζῃς; Δὲν εἶσαι μᾶλλον ὑποχρεωμένος παρὰ πᾶσαν τὴν ἀγαθὴν διάθεσίν σου, ἕνεκα τῆς ἀγνοίας σου, νὰ φήσῃς τὰ πράγματα βαίνοντα τὴν ὁδὸν των; Ἐνῶ ὅσω περισσότερα γνωρίζεις, τοσούτω περισσότερον δύνασαι νὰ συμβουλεύῃς, καὶ ὅσω περισσότερα ἐννοεῖς, τοσούτω περισσότερον δύνασαι νὰ ἐξάγῃς πολλοὺς ἐκ τῆς ἀμηχανίας». †

Κατὰ ταῦτ' ἀκριβῶς ἡ μόρφωσις ἠθικοῦ χαρακτῆρος προϋποθέτει τελείαν πνευματικὴν μόρφωσιν. Οὐχ ἦτον δὲ περιλαμβάνεται ἐν τῇ μόρφώσει τοῦ χαρακτῆρος καὶ ἡ ἀνάπτυξις τῶν σωματικῶν δυνάμεων καὶ δεξιοτήτων· διότι ἄνευ τούτων κωλύεται πλειστάκις ὁ ἄνθρωπος εἰς τὸ πράττειν, οὕτω δὲ καὶ εἰς τὴν τοῦ ἀγαθοῦ πραγματοποίησιν. Πάντοτε δ' ὅμως ἡ ἀνάπτυξις τῶν πνευματικῶν καὶ σωματικῶν δεξιοτήτων εἶναι μόνον μέσον πρὸς ἐπιτυχίαν ὑψηλοτέρου τινὸς σκοποῦ, τῆς μορφώσεως ἠθικοῦ χαρακτῆρος.

Ἐξ ἄλλου δ' ὅμως πρέπει νὰ δηλωθῇ ὅτι καὶ ἡ μόρφωσις ἠθικοῦ χαρακτῆρος ἀφαιλεῖ καὶ ὑποβοηθεῖ τὴν πνευματικὴν δρᾶσιν τοῦ ἀτόμου.

Ἄνθρωπος ἐστερημένος χαρακτηῆρος ἐπηρεάζεται εὐκόλως ἐν τῇ κρίσει αὐτοῦ ὑπὸ ἐξωτερικῶν ὑπολογισμῶν, ὑπὸ τῶν σχέσεων αὐτοῦ π. χ. πρὸς τὸν πλησίον, ὑπὸ τῆς σκέψεως περὶ ὠφελείας ἢ βλάβης καὶ διὰ τοῦτο ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἀντικειμενικὴν ἀλήθειαν. Ἀπὸ τοῦ τοιούτου ἐπηρεασμοῦ ὑπὸ ἐξωτερικῶν ἐπιδράσεων διαφυλάττει ἡμῖς ὁ ἠθικὸς χαρακτήρ.

2. ΜΟΡΦΩΣΙΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ—ΗΘΙΚΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΟΣ

Δι' ὧν ἀνωτέρω ἐξετέθησαν ἐπέσθημεν ὅτι σκοπὸς τῆς Ἀγωγῆς εἶναι ἡ μόρφωσις ἠθικοῦ χαρακτήρος· τοῦτο δ' ὅμως δὲν ἀρκεῖ, δὲν πρέπει δηλ. ἡ Ἀγωγή νὰ ἐπιζητῆ μόνον νὰ μορφώσῃ τοὺς τροφίμους *ἠθικῶς, πνευματικῶς καὶ σωματικῶς*, διότι οὗτο δὲν δύναται νὰ προπαιδασκευάσῃ καταλλήλως τοὺς παῖδας διὰ πᾶσαν τοῦ μετὰ ταῦτα πρακτικοῦ βίου περίπτωσιν.

Ἡ ἠθικὴ μόνη δὲν δύναται νὰ καταστήσῃ τὸν ἄνθρωπον ἠθικόν· ἡ ἠθικὴ δύναται μόνον νὰ διδάξῃ τι εἶναι ἀγαθὸν καὶ νὰ πειθῆ τὴν πραγματοποίησιν τούτου, δὲν δίδει δ' ὅμως καὶ τὴν δύναμιν πρὸς τὸ πράττειν τὸ ἀγαθόν. Τὴν δύναμιν ταύτην παρέχει μόνη ἡ θρησκεία. Μόνον ὁ πιστεύων εἰλικρινῶς εἰς τὸν παντοδύναμον Θεόν, ὅστις πράττει καὶ βούλεται τὸ ἀγαθόν καὶ ὑποβοηθεῖ τοὺς θέλοντας νὰ πράττωσι τοῦτο, κτῆται τὴν δύναμιν, ὅπως ὑπερπηδᾷ τὰ εἰς τὴν δρᾶσιν αὐτοῦ ἐπιπροσθούντα ἐμπόδια καὶ φέρῃ εἰς πέρας τοῦτο, ὅπερ ἡ ἠθικὴ αὐτοῦ συνείδησις ἐπιβάλλει. Ἡ πίστις καὶ πεποιθήσις εἰς τὸν ἀγαθὸν Θεὸν πείθει τὸν ἄνθρωπον ὅτι τὸ κακόν, εἰς ὃ κατ' ἀνάγκην διὰ τὴν ἀνθρωπίνην ἀδυναμίαν περιπίπτει, δὲν εἶναι ἀνεπανόρθωτον, ἀλλ' εἶναι δυνατόν νὰ διορθωθῆ διὰ τῆς εἰλικρινοῦς μεταμελείας, εὐλαβείας καὶ ἀφοσιώσεως πρὸς τὸν πανάγαθον Θεόν, ὅστις συγχωρεῖ τοὺς εἰλικρινῶς μετανοοῦντας. Ἡ εἰλικρινὴς περαιτέρω πίστις καὶ πεποιθήσις εἰς τὸν Θεὸν πληροῖ τὸν ἄνθρωπον ἐν παντί, καὶ τῷ δεινοτάτῳ, πλήγματι τῆς πεποιθήσεως ὅτι τοῦτο δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι κατ' οὐσίαν κακόν.

Διὰ πάντα ταῦτα ὀφείλομεν παιδαγωγοῦντες τοὺς παῖδας νὰ ἐμβάλλωμεν αὐτοῖς βαθεῖαν καὶ ἐνθερμον πεποιθήσιν πρὸς τὸν παντοδύναμον καὶ τὸν πανάγαθον Θεόν, ἃν θέλωμεν καὶ νὰ πράττωσιν οὗτοι τὸ ἀγαθόν καὶ νὰ ὧσιν ὄντως εὐτυχεῖς ἐν τῷ κατόπιν βίῳ. Κατὰ ταῦτα ὁ ἀνωτέρω τεθεὶς σκοπὸς τῆς Ἀγωγῆς πρέπει νὰ συμπληρωθῆ ὡς ἑξῆς :

Σκοπὸς τῆς Ἀγωγῆς εἶναι ἡ μόρφωσις θρησκευτικοῦ-ἠθικοῦ χαρακτήρος, ἢ, λαμβανομένων πρὸ ὀφθαλμῶν πάντων, ὅσα προηγουμένως εἶπωμεν, σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς εἶναι ἡ διὰ τῆς πολυειδοῦς ἀναπτύξεως τῶν πνευματικῶν καὶ σωματικῶν δυνάμεων τοῦ τροφίμου

διαμόρφωσις αὐτοῦ εἰς θρησκευτικὸν καὶ ἠθικὸν χαρακτήρα. (*)

Μᾶλλον συγκεκριμένως καὶ εὐλήπτως δύναται νὰ δηλωθῇ ὁ σκοπὸς οὗτος, ἐὰν εἴπωμεν πρὸς ποῖον πρότυπον ὀφείλομεν νὰ μορφώσωμεν τὸν τρώφιμον ἡμῶν. Τὸ πρότυπον τοῦτο διαβλέπομεν ἡμεῖς οἱ Χριστιανοὶ ἐν τῷ Ἰησοῦ Χριστῷ, ὅστις τὴν ἠθικότητα, συνδεδειμένην μετ' εἰλικρινοῦς εὐσεβείας, τελειότατα καὶ πληρέστατα ἐπραγματοποίησεν, ἦτο ἄρ' ἰδεώδης προσωπικότης, ὑπὸ τὴν ἀρίστην τῆς λέξεως σημασίαν, διὸ δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν: ἡ Ἀγωγή σκοπὸν ἔχει νὰ **δδηγήσῃ τὸν τρώφιμον εἰς Χριστόν**, ἦτοι ὀφείλει νὰ ἐπιτύχῃ, ὅπως ὁ Χριστὸς λάβῃ μορφὴν ἐν τῷ τρώφιμῳ καὶ κατέχῃ διαρκῶς ἐν τῷ θυμικῷ αὐτοῦ τὴν πρώτην θέσιν (πρὸβλ. Παῦλ. πρὸς Γαλ. Β, 20 καὶ Δ, 40.).

Ἐὰν ὁ ἄνθρωπος μορφωθῇ, ὅπως ἀνωτέρω εἴπομεν, ἦτοι, ἐὰν κτήσῃται θρησκευτικὸν-ἠθικὸν χαρακτήρα δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν τὴν βεβαιότητα ὅτι καὶ ὡς μέλος τῆς μεγάλης ἠθικῆς κοινωνίας εἰς ἣν ἀνήκει, τῆς οἰκογενείας, τῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς πολιτείας θὰ ἐκπληρώσῃ τὴν θείαν ἀποστολὴν αὐτοῦ, διότι δὲν θὰ θέλῃ νὰ ζῇ ἐν ταύτῃ ἐγωϊστικῶς, ἀλλὰ θὰ ἐπιδιώκῃ νὰ θέτῃ πάσας τὰς δυνάμεις αὐτοῦ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ κοινοῦ, ὅπως καὶ ἐνταῦθα προάγῃ τὸ ἀγαθὸν καὶ

(*) Ὑπὸ πολλῶν νεωτέρων τίθεται ἄλλως ὁ σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς· οὕτω π. χ. ὁ καθηγητὴς τῶν Παιδαγωγικῶν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Ἰένης Reip ἐν μὲν τῷ Ἐγκυκλοπαιδικῷ λεξικῷ τῆς παιδαγωγικῆς, τῷ ὑπ' αὐτοῦ ἐκδομένῳ, ἐν τῷ ἄρθρῳ «σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς» (Τόμος 2ος σελ. 620 τῆς 2ας ἐκδ.) λέγει: «ἡ ἀγωγή ὀφείλει νὰ μορφώσῃ τὸν ἄνθρωπον εἰς ἠθικὴν προσωπικότητα, οὕτω δὲ προπαρασκευάσῃ αὐτὸν διὰ τὴν μεγάλην κοινωνίαν, ἐν τῇ ἑποίᾳ εἶναι κεκλημένος νὰ δράσῃ, παρέχουσ' αὐτῷ τὴν δυνάμιν καὶ τὴν ἐλευθερίαν, τὴν ἑποίαν πρέπει νὰ ἔχῃ οὗτος διὰ νὰ ανταπεξέρχηται κατὰ τῶν ἀτελειῶν τῆς κοινωνίας ταύτης», ἐν δὲ τῷ 2ῳ τόμῳ τῆς Παιδαγωγικῆς αὐτοῦ (σελ. 115): «ἡ ἀγωγή σκοπὸν ἔχει νὰ μορφώσῃ τὸν τρώφιμον εἰς ἄνθρωπον πράγματι ἀγαθόν, δυνάμενον νὰ ποδέχῃται καὶ πράττῃ πᾶν ἐπιεικὲς καὶ ἄξιον ἔχει, εὐσυγείδητον καὶ ἐκπαισθητικῶς εὐσεβῆ», ὁ δὲ Kerschenssteiner, ἐν τῷ ὑφ' ἡμῶν μεταφρασθέντι ἔργῳ του «Ἐννοια τοῦ σχολείου ἐργασίας ἢ τὸ σχολεῖον τοῦ μέλλοντος» (σελ. 41) εἰς σκοπὸν τῆς ἀγωγῆς θέτει 1) τὴν ἐπαγγελματικὴν μόρφωσιν ἢ τοῦλάχιστον τὴν πρὸς ταύτην προπαρασκευήν 2) τὴν ἠθικοποίησιν τῆς ἐπαγγελματικῆς μόρφωσως καὶ 3) τὴν ἠθικοποίησιν τῆς κοινωνίας, ἐν τῇ ἑποίᾳ θάσκηται τὸ ἐπάγγελμα, ὁ δὲ Paulsen ἐν τῇ παιδαγωγικῇ αὐτοῦ (ἐκδ. 3 σελ. 222) φρονεῖ ὅτι σκοπὸς τῆς Ἀγωγῆς εἶναι «ἡ μόρφωσις τοῦ ἀνθρώπου εἰς λογικὴν, συνείδησιν τῆς ἐαυτῆς εὐθύνης ἔχουσαν προσωπικότητα», ὁ Barth ἐν τοῖς στοιχείοις τῆς Παιδαγωγικῆς καὶ Διδακτικῆς αὐτοῦ (ἐκδ. 6, 1921 σελ. 3) ἐπόμενος, ὅπως ὁ ἴδιος λέγει, τῷ Schleiermacher λέγει ὅτι σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς εἶναι νὰ καταστήσῃ τὸν τρώφιμον ἱκανὸν νὰ ζῇ καὶ νὰ δράσῃ ἐπιμελῶς ἐν τῇ κοινωνίᾳ, ἥς μέλος θάποτελέσῃ καὶ τέλος ὁ Sallwürk εἰς τὸ ἔργον του die didact. Normalformen (σελ. 51 τῆς 6ης ἐκδόσεως) λέγει: «ἡ ἀγωγή σκοπὸν ἔχει νὰ καταστήσῃ τοὺς νέους ἱκανοὺς νὰ μετέχωσι διὰ τῶν ἰδίων δυνάμεων εἰς τὴν ἐκπολιτιστικὴν ἐργασίαν τῆς ἀνθρωπότητος». (Σ. Μ.)

ἀπομακρύνῃ ἄνευ φόβου καὶ σταθερῶς τὸ κακόν. Ἐκ πάντων τούτων καταδείκνυται ὅτι ὁ ἀνωτέρω τεθεὶς σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς δὲν λαμβάνει πρὸ ὀφθαλμῶν μόνον τὸ ἄτομον, ἀλλὰ καὶ τὴν κοινωνίαν, δὲν εἶναι ἄρ' ἀτομικὸς μόνον ἀλλ' ἅμα καὶ κοινωνικὸς.

Εὐνόητον εἶναι ὅτι ἡ τοιαύτη τοῦ τροφίμου μὴρφοσις δὲν ἔχει συντελεσθῆ κατὰ τὸν χρόνον, καθ' ὃν οὗτος ἀποσπᾶται τῆς παιδαγωγικῆς τοῦ διδασκάλου ἐπιδράσεως· καὶ τὰ ἠθικὰ ἀξιώματα καὶ ἡ ἠθικὴ βούλησις πρέπει γὰρ ἐξακολουθήσωσιν ἀναπτυσσόμενα καὶ μορφούμενα καὶ ἐν τῷ κατόπιν βίῳ. Οὐχ ἦττον δ' ὁμοῦ καλῆρον παντὸς παιδαγωγοῦ εἶναι γὰρ ἐπιδιώκει πάσῃ δυνάμει τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ ἀνωτέρω τεθέντος σκοποῦ.

Ἐπολεῖται ἤδη γὰρ ἐξετάσωμεν, εἰ εἶναι δυνατόν γὰρ πραγματοποιηθῆ ὁ σκοπὸς οὗτος.

Γ'. ΤΟ ΔΥΝΑΤΟΝ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

1. Ἡ δύναμις τῆς ἀγωγῆς. Περὶ τοῦ ζητήματος τούτου, τίς δηλ. εἶναι ἡ δύναμις τῆς ἀγωγῆς, ὑπάρχει διαφορὰ γνώμῶν παρὰ τοῖς ἐπιληφθεῖσιν αὐτοῦ ἤδη ἀπὸ τῆς ἀρχαίας ἐποχῆς.

Πολλοὶ εἶναι πρῶτον ἐκεῖνοι, οἵτινες ἐγκωμιάζουσι τὴν δύναμιν τῆς ἀγωγῆς. Οὕτω π. χ. ὁ Πλάτων (ἐν Νόμ. 766) ὑποδέχεται μεγάλην δύναμιν εἰς τὴν ἀγωγήν, ὅπως φαίνεται ἐξ ὅσων λέγει : «ἀνθρώπος δέ, ὡς φασιν, ἡμερον (ζῶρον), ὅμως μὴν παιδείας μὲν ὀρθῆς τυχὸν καὶ φύσεως εὐτυχοῦς θειότατον, ἡμερότατόν τε ζῶρον γίγνεσθαι φιλεῖ, μὴ ἱκανῶς δὲ ἢ μὴ καλῶς τροφὴν ἀγριώτατον ὅποσα φύει γῆ, ὧν ἕνεκα οὐ δεύτερον οὐδὲ πάρεργον δεῖ τὴν παίδων τροφήν τὸν νομοθέτην εἶναι γίγνεσθαι»· γνωστὴ εἶναι ὡσαύτως καὶ ἡ ῥῆσις τοῦ μεγαλοφυοῦς καὶ εὐρυμαθοῦς Leibnitz «Si l' on reformait l' education; l' on reformerait le genre humain». Ὁ Φρειδερίκος ὁ μέγας ἐφράνει ὅτι «ὁ ἄνθρωπος ἐγκαταλειπόμενος εἰς τὴν φύσιν του κακίασται εἶναι ἄγριος, μόνον ἡ ἀγωγή δύναται γὰρ ἐπιτύχει τι», ὁ δὲ Κάντιος ὅτι «ὁ ἄνθρωπος δύναται γὰρ γίνῃ ἄνθρωπος μόνον διὰ τῆς ἀγωγῆς· οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ὅ,τι ἡ ἀγωγή ἐξ αὐτοῦ ποιεῖται»· ἀνάλογα φρονοῦσι περὶ τῆς δυνάμεως τῆς ἀγωγῆς ὁ Κομέντιος, λέγων ὅτι «ὁ ἄνθρωπος διὰ γὰρ γίνῃ ἄνθρωπος πρέπει γὰρ διαπαιδαγωγηθῆ», ὁ Ἑρβάρτος καὶ ὁ Ἐλβέτιος, ὅστις ὑπὲρ πάντας παραδέχεται τὴν ἀπόλυτον δύναμιν τῆς ἀγωγῆς, φρονῶν ὅτι διὰ ταύτης ὁ ἄνθρωπος γίνεται τοιοῦτος, οἷον ἂν αὐτὴ ἀελλήση γὰρ καταστήσῃ αὐτόν. Καὶ ὁ ἀοίδιμος Κοραῖς τὴν αὐτὴν ἔχει γνώμην περὶ τῆς δυνάμεως τῆς ἀγωγῆς· ἐν τινι τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ (ἐπιστ. τόμος Γ' σελ. 550) λέγει : «ὄλαι μας αἱ μορφῆαι ἢ φρονήσεις»

ὄλαι μας αἰ δυστυχίαι ἢ εὐτυχίαι κρέμανται ἀπὸ τὴν παιδικὴν καλὴν ἢ κακὴν ἀγωγὴν», ἐν δὲ τοῖς προλεγομένοις εἰς Ὅμηρον (σελ. 157) : «ὄλαι μας αἰ προλήψεις καὶ αἰ κακίαι καὶ ἀδικίαι προέρχονται ἀπὸ τῆς ἀπαιδεύσεως τῆς κατηραμένην ἀγλύν, δριμύλην, καταχνιάν. Μόνη ἡ ἀνατροφή ἐλευθερώουσα τὸν νοῦν ἀπὸ τὴν ἀγνοίαν διδάσκει τὸν ἄνθρωπον τὰ πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὸν πλησίον καθήκοντα». Ἰδίαι δὲ παρατηρεῖται ὅτι ἐξαίρεται ἡ δύναμις τῆς ἀγωγῆς ἐν χρόνοις, καθ' οὓς ἔθνος τι πολλὰ ὑποφέρει ἕνεκα μεγάλης τινὸς ἥττης ἢ μακρᾶς δουλείας, ὅποτε οἱ ἰθύνοντες τὰς τύχας αὐτοῦ διαβλέπουσιν ἐν τῇ βελτιώσει τῆς ἀγωγῆς καὶ τὴν βελτίωσιν ἐν γένει τῶν κακῶς ἐχόντων. Οὕτω κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Βασίλειου ἐνομίζετο ἀναμφήριτος ἀλήθεια τὸ ὑπ' αὐτοῦ κηρυττόμετον ὅτι «τὸ Σχολεῖον καὶ αἱ σπουδαὶ εἶναι τὸ χρησιμώτατον καὶ ἀσφαλέστατον μέσον, ὅπως καταστῇ εὐτυχὴς ὁλόκληρος ἡ πολιτεία» καὶ διὰ τοῦτο ἀφιθονώταται ἤρχοντο πρὸς αὐτὸν αἱ συνεισφοραὶ πρὸς πραγματοποίησιν τῆς ὑπ' αὐτοῦ προσδοκωμένης ἀνακαινίσεως τῆς ἀγωγῆς, ὃ δὲ von Stein ἔγραφε κατὰ τοὺς χρόνους, καθ' οὓς ἡ Γερμανία ἔστεινεν ὑπὸ τὸν ζυγὸν τοῦ Ναπολέοντος, «πλεῖστα ἔχομεν νὰ περιμένωμεν ἀπὸ τὴν ἀγωγὴν καὶ διδασκαλίαν τῶν νέων μας». Καὶ ὁ ἀοίδιμος Κοραῆς κηρύττει ὅτι «τρόπον μεταβολῆς τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὴν εἰς τὴν ὁποίαν εὐρίσκεται τὴν σήμερον κατάστασιν μὴτ' ἔστοχάσθην ποτὲ μὴτε στοχάζομαι δυνατόν ἄλλον ἀπὸ τὴν παιδείαν. Αὐτὴ πρέπει νὰ ἐξαπλωθῇ». Παρὰ τὰνωτέρω δ' ὅμως ὑπῆρξαν καὶ ὑπάρχουσι καὶ οἱ ἀμφισβητοῦντες τὴν δύναμιν τῆς ἀγωγῆς, ἐπικαλούμενοι ἰδίαι μαρτύρια ἐκ τῆς καθημερινῆς πείρας, ἦτις πλειστάκις δεικνύει πῶς ἀνθρωποῖτινες παρὰ τὰς εὐμενεστάτας συνθήκας, ὑφ' ἃς διαβιοῦσι καὶ τὴν ἐπιμελεστάτην ἀγωγὴν, ἧς ἔτυχον κατὰ τὴν παιδικὴν καὶ νεανικὴν αὐτῶν ἡλικίαν σὺν τῷ χρόνῳ διεφθάρησαν καὶ πῶς ἐξ ἄλλου ἄλλοι παρὰ πᾶσαν τὴν ἐλλιπὴ αὐτῶν ἀγωγὴν καὶ τὰς δυσμενεῖς συνθήκας, ὑφ' ἃς ἔζησαν ἀνεδέχθησαν ἐπιφανεῖς ἐν τῷ κατόπιν βίῳ. Ταῦτα ὄντως ὑπὸ πολλῶν πιστεύονται καὶ λέγονται, χωρὶς δ' ὅμως νὰ δύναται νὰ κλονίσωσι τὴν γενικῶς κρατοῦσαν γνώμην περὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς ἀγωγῆς, διότι τὰναφερόμεν' ἀποτελέσματα αὐτῆς δὲν πρέπει νὰ ποδίδωνται πλειστάκις εἰς τὴν ἀγωγὴν καθ' ἑαυτήν, ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλους παράγοντας, παρορρωμένους μὲν συχνάκις σπουδαίαν ὅμως ἀσκοῦντας ἐπὶ τὴν ἀγωγὴν τῶν νέων ἐπίδρασιν. Ἀσφαλὲς ἄρα καὶ βέβαιον εἶναι τοῦτο ὅτι **διὰ τῆς ἀγωγῆς δυνάμεθα νὰ ἐπιδράσωμεν ἐπὶ τὴν μόρφωσιν τοῦ ἀνθρώπου.** Ἐξ ἄλλου δ' ὅμως δὲν πρέπει νὰ παραδεχώμεθα, ὅπως φρονεῖ ὁ Ἑλβέτιος, ὅτι **ἡ δύναμις τῆς ἀγωγῆς εἶναι ἀπεριόριστος.**

2. **Ὅρια τῆς ἀγωγῆς.** Οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφισβολία ὅτι ἡ ἀγωγή δὲν δύναται ἐκ παντὸς τὸ πᾶν νὰ παραγάγῃ. Πᾶς διδάσκαλος καὶ πᾶς παιδαγωγὸς πρέπει νὰ ἔχῃ σαφῆ συνείδησιν τοῦ ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν-

νά υποτάξῃ ὑφ' ἑαυτὸν καὶ ὅλου ἢ κατὰ τὸ πλείστον πάντας τοὺς παραγόντας, οἵτινες καθορίζουσι τὴν πνευματικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἀσπαστοῦς ἔτι, ἀλλ' εὐπλάστου τροφίμου. Εἰς τὴν παιδαγωγικὴν ἡμῶν ἐνέργειαν τίθενται σπουδαῖοι περιορισμοί, τὸ μὲν ὑπὸ τῆς ἐμφύτου τοῦ τροφίμου προδιαθέσεως, ἣν οὐδέποτε δύναται ὁ παιδαγωγὸς νὰ διαγνώσῃ ἐν πάσῃ λεπτομερείᾳ, τὸ δ' ὑπ' ἀφανῶν τινῶν παραγόντων, οἵτινες συνεργάζονται κατὰ τὴν ἀγωγὴν.

α') **Αἱ ἐμφυτοὶ προδιαθέσεις.** Αἱ ἐμφυτοὶ τῶν ἀνθρώπων προδιαθέσεις ἐξαρτῶνται ἀπὸ τῆς διαφόρου ἀνατομικῆς φυσιολογικῆς ποιότητος τοῦ ὅλου ὀργανισμοῦ. Ἰννορίζομεν ἤδη, ἐξ ὅσων ἐδιδάχθημεν ἐν τῷ πρώτῳ τόμῳ, ὅτι τὰ νευρικὰ κέντρα (ὁ ἐγκέφαλος καὶ ὁ νωτιαῖος μυελός) εἶναι τὰ ὄργανα δι' ὧν ἡ ψυχὴ ἐπικοινωνεῖ πρὸς τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον καὶ ὅτι αἱ ἀτομικαὶ τῶν ἀνθρώπων διαφοραὶ τὴν αἰτίαν αὐτῶν ἔχουσιν ἐν τῇ διαφόρῳ συστάσει τῶν νεύρων τοῦ κεντρικοῦ ὀργάνου καὶ τῇ διαφόρῳ κατασκευῇ τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων. Ἡ σαφήνεια καὶ ἀκρίβεια τῶν παραστάσεων, ἃς κτῶται ὁ καὶς ἐκ τῶν πραγμάτων τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ἐξαρτᾶται ἀπὸ τῆς ὀργανικῆς κατασκευῆς (ὀξύτης, τοῦ εὐερεθίστου κ. λ.) τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων. (Ἰβίω π. γ. παρατηρεῖται ὅτι αἱ διὰ τὴν μουσικὴν προδιαθέσεις τῶν τροφίμων εἶναι πολὺ διάφοροι ἀκριβῶς, διότι ἡ μεγάλη μουσικὴ ἰδιοφυΐα συνδέεται στενότητα πρὸς λεπτοτάτην καὶ τελειωτάτην κατασκευὴν τοῦ ὀργάνου τῆς ἀκοῆς· ἐὰν υποθέσωμεν ὅτι μαθητὴς τις ἔχει ἐλλείψεις τινὰς ἐν τῷ ὀργάνῳ τούτῳ θὰ δυνηθῇ βεβαίως ὁ παιδαγωγὸς διὰ καταλλήλου ἐνεργείας νὰ περιορίσῃ τὰς ἐλλείψεις ταύτας, οὐδέποτε δ' ὅμως θὰ κατορθώσῃ ν' ἔρῃ αὐτὰς ἐντελῶς. Τὸ αὐτὸ δ' ἰσχύει καὶ διὰ πᾶσαν ἄλλην κακὴν τοῦ τροφίμου προδιάθεσιν· αἱ κακαὶ ἕρα προδιαθέσεις κωλύουσι τὸ ἔργον τοῦ παιδαγωγοῦ θέτουσαι περιορισμούς τινας εἰς τὴν ἀποτελεσματικὴν ἐνέργειάν του, ἐνῶ τούναντίον αἱ ἀγαθαὶ υποβοηθήουσι τὸν παιδαγωγὸν ἐν τῇ ἐνεργείᾳ του, πολυτιμοτάτην παρέχουσαι αὐτῷ ἀρωγὴν. (*))

(*) Ὁ Meumann, ἐν τῇ ἐνδεκάτῃ διαλέξει αὐτοῦ, ἐν σελ. 1300 καὶ ἐπ. τοῦ Β' τόμου, ποιούμενος λόγον περὶ τῶν προδιαθέσεων τοῦ ἀνθρώπου, παραδέχεται ὅτι ἡ προδιάθεσις ἐκάστου ἀνθρώπου δὲν εἶναι τι ἁπλοῦν, ἀλλὰ σύνθετον, ἀποτελούμενον ἀπὸ συστήματος ὅλου μερικῶν προδιαθέσεων· οἷον π. γ. ἀνθρωπὸς τις δύναται νὰ ἔχῃ προδιάθεσιν μνήμης, νοήσεως, φαντασίας, κ. λ.; ὧν ἐκάστη δύναται νὰ εἶναι κατὰ διάφορον βαθμὸν ἀνεπτυγμένη, ἀναλόγως δὲ τοῦ βαθμοῦ τῆς ἀναπτύξεως ἐκάστης τῶν προδιαθέσεων τούτων ἢ τῆς δυνάμεως αὐτῶν δύνανται νὰ ἐπηρεασθῶσιν αὐταὶ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ὑπὸ τῆς ἀγωγῆς. Ὅσον δηλ. ἰσχυροτέρα εἶναι προδιάθεσις τις τοσοῦτον μᾶλλον δύναται αὕτη νὰ ἀναπτυχθῇ διὰ καταλλήλου ἀγωγῆς, ἐξ ἄλλου δ' ὅμως τοσοῦτον δυσχερέστερον δύναται καὶ νὰ κταθῇ ἢ περιορισθῇ, ὅσον δ' ἀσθενεστερά εἶναι προδιάθεσις τις τοσοῦτον δυσκολώτερον μὲν προάγεται, εὐκολώτερον δὲ καταπολεμεῖται. Ὅφειλε ἕρα ὁ παι-

β) *Οι άφανείς παράγοντες τής άγωγής.* *Η έμπειρία* και η *άναστροφή* είναι οί δύο άφανείς παράγοντες, οίτινες επίδρασιν επί τήν άγωγήν του τροφίμου άμέσως άπό τής γεννήσεως αυτού, και υποβοηθοῦσιν ή κωλύουσι τὸ έργον του παιδαγωγού άναλόγως τής ποιότητος αυτών· οὔτω μεγάλην άσκει επί τον τροφίμον επίδρασιν ή περιβάλλουσα αυτον *φύσις*, έξ τής κτάται τήν έμπειρίαν αυτού, ήτοι ο τόπος εν ᾧ έγεννήθη, ή θέσις αυτού, ή ποιότης του εδάφους αυτού, τὸ κλίμα, τὰ φυτά και τὰ ζῶα τὰ εν τούτω τρεφόμενα και ζῶντα και ή *κοινωνία* εν ή ζή και άνατρέφεται, ίδια δ' ή *οικογένεια* αυτού, και ειδικώτερον αί σχέσεις τής οικογενείας του προς τους συγγενείς και τους άλλους τής αυτής ή και κατωτέρας κοινωνικής τάξεως ανθρώπους, ή κατάστασις αυτής ένεκα άτυχημάτων τινῶν, άτινα τυχόν συνέβησαν εις αυτήν, (θανάτου των γονέων, νόσων, πολέμου κ. λ.), ή μόρφωσις αυτής, αί θρησκευτικά της πεποιθήσεις, ή οικονομική κατάστασις κ. λ. Δι' άμφοτέρων τούτων των παραγίντων, τής φύσεως και τής κοινωνίας, εν ή ζή ο τροφίμος, ή ὡπως άνωτέρω είπομεν, τής έμπειρίας και τής άναστροφής, ορίζεται τὸ *ποιόν ή τὸ περιεχόμενον* των παραστάσεων και των συναισθημάτων, άτιν' άποτελοῦσι τον πνευματικόν του παιδὸς θησαυρόν, και ο πλοῦτος και ή πενία αυτών· πολλῶν διαφορώντων, άτινα έχει κατόπιν ο παις τήν αίτίαν ευρίσκομεν εις τους παράγοντας τούτους, ενταῦθα δ' ευρίσκεται ή πρέπει πολλάκις νά αναζητηθῇ και ή τοιαύτη ή τοιαύτη κατεύθυνσις τής βουλήσεως του παιδός. Και των παραγόντων τούτων τήν επίδρασιν πρέπει, έφ' ἔσον είναι δυνατόν, νά λαμβάνη προδ ὀφθαλμῶν ο παιδαγωγός. Κατά ταῦτα : τὸ έργον του παιδαγωγού καθορίζουσι και περιορίζουσιν ή τε έμφυτος του τροφίμου προδιάθεσις και ή έμπειρία και άναστροφή αυτού· τήν δια τής έμπειρίας και τής άναστροφής τοιαύτην ή τοιαύτην των έμφύτων προδιαθέσεων διαμόρφωσιν καλοῦμεν άλλως *επίκτητον προδιάθεσιν*· άμφοτέραι δ' αυται αί προδιαθέσεις ή τε έμφυτος και ή επίκτητος άποτελοῦσι *τήν άτομικότητα* (*) του τροφίμου. Δια τής άτομικότητος του τροφί-

δαγωγός ανευρίσκων τὰς προδιαθέσεις εκάστου τροφίμου, διὰ καταλλήλου και εγκαίρου ενεργείας νά προάγη μὲν εκείνας, αιτινες άσθενείς ή ισχυραί οὔσαι άγρουσιν εις τον υπ' αυτού επιδιωκόμενον σκοπόν νά καταπολεμηθῇ δὲ τὰς άλλας· είναι δὲ δυνατή ή ενεργεία αὕτη του παιδαγωγού, διότι αί προδιαθέσεις του παιδός δέν είναι συντετελεσμένοι, άλλ' ευρίσκονται εν τῷ γίγνεσθαι, διὸ και είναι δυνατόν δια καταλλήλου ενεργείας νά εξελιχθῶσιν εν τινι μέτρῳ ή και νά κωλυθῶσιν εν τῇ άναπτύξει αυτών μέχρι ὀρίου τινός.

(*) Περὶ τής άτομικότητος και τής προδιαθέσεως εν γένει πρβλ. τον πρώτον τόμον τουδε του έργου εν σελ. 405—413 τής τρίτης εκδόσεως, ειδικώτερον δὲ περι των συμπερασμάτων, εις ᾧ ήγαγον μέχρι τουδε αί πειραματικά έρευνάι επί τής άτομικότητος των ανθρώπων πραγματεύεται ο Meumann εν τῇ ἡ διαλέξει αυτου. πρβλ. E. Meumann Vorlesungen zur Einführung in die Exper. Pädagogik Τόμ. Β'. σελ. 1—93 τής Βης εκδόσεως (1913).

μου ἄρα, δυνάμειδρα νὰ εἴπωμεν, τίθενται ὅρια εἰς τὴν δύναμιν τῆς ἀγωγῆς καὶ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ παιδαγωγοῦ.

3. Πῶς ἀποδεικνύται διὰ τῶν διδαγμάτων τῆς ψυχολογίας τὸ δυνατόν τῆς ἀγωγῆς. Διὰ νὰ δυνηθῇ ὁ παιδαγωγὸς νὰ ὀδηγήσῃ τὸν τροφίμον ἐπὶ τῆς ὁδοῦ, ἣν χαράττει καὶ εἰς τὸν σκοπὸν, ὃν ἐπιδιώκει ἡ ἀγωγή πρέπει νὰ γνωρίζῃ πρὸ παντὸς τὰ φαινόμενα καὶ τοὺς νόμους τοῦ ψυχικοῦ βίου. Ἡ ψυχολογία παρέχει εἰς τὸν παιδαγωγὸν ὀδηγίαν περὶ τοῦ εὐπλάστου τοῦ τροφίμου καὶ περὶ τῆς δυνάμεως καὶ ἐνεργείας τῶν εἰς τὴν διάθεσιν αὐτοῦ εὕρισκομένων μέσων τῆς ἀγωγῆς. Πᾶσα πνευματικὴ ἐξέλιξις ἐξαρτᾶται, ἐν μέρει τοῦλάχιστον, ἀπὸ τῆς τοιαύτης ἢ τοιαύτης καταστάσεως καὶ τοῦ τοιούτου ἢ τοιούτου πλούτου τοῦ πνευματικοῦ περιεχομένου. Τοῦτο δὲ τὸ πνευματικὸν περιεχόμενον δύναται νὰ ἐπηρεάσῃ, κατὰ τε τὸ ποῖόν καὶ τὸ ποσόν, εὐμενῶς ἢ δυσμενῶς ὁ παιδαγωγὸς διὰ τῶν παραστάσεων τῆς τε ἐμπειρίας καὶ τῆς ἀναστροφῆς, αἷς, τῆ ἐνεργείᾳ αὐτοῦ, κτᾶται ὁ τροφίμος. Αἱ παραστάσεις δ' αὗται εἶναι δυνατόν νὰ διαταχθῶσι κατ' ὀρισημένας σειρὰς καὶ νὰ συνδεθῶσι πρὸς ἀλλήλας, ὅπως γνωρίζομεν ἤδη ἐκ τῆς Ψυχολογίας· νέαι προσέτι παραστάσεις συμπληροῦσι, διασαροῦσι καὶ ἐνισχύουσιν ἢ ἐπισκοπεῖουσιν καὶ ἐξασθενοῦσι τὰς παλαιότερας, καὶ τὰς ἄλλας, καὶ τὰς ἠθικὰς. Διὰ τούτων καταδεικνύται ὅτι εἶναι δυνατὴ ἡ παιδαγωγικὴ ἐπίδρασις τοῦ παιδαγωγοῦ ἐπὶ τὸν τροφίμον. Ὁ πνευματικὸς τοῦ τροφίμου θησαυρὸς πρέπει νὰ ἔχῃ τὴν δύναμιν νὰ παράγῃ ζωηρὸν καὶ ἀκμαῖον συναίσθημα, νὰ διεγείρῃ τὸ διαφέρον, οὗτω δὲ νὰ γεννᾷ καὶ τὴν βούλησιν. Τοιοῦτον ὅρα πνευματικὸν θησαυρὸν πρέπει νὰ φροντίζῃ ὁ παιδαγωγὸς νὰ παρέχῃ εἰς τὸν τροφίμον, ἐφ' ὅσον δὲ πρᾶττει τοῦτο, ὅπως πρέπει, δύναται νὰ ἐπηρεάσῃ τὴν μόρφωσιν καὶ ἀγωγήν τοῦ τροφίμου, ἐντὸς τῶν ὁρίων πάντοτε, ἅτινα διαγράφουσιν εἰς αὐτὸν ἡ ἔμφυτος καὶ ἡ ἐπίκτητος τοῦ παιδαγωγουμένου προδιάθεσις.

Δ'. ΜΕΣΑ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

Α' Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ

Ι. Ο ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ

α') Εἶδέναι, πολυμερές ἄμεσον διαφέρον, τὸ βούλεσθαι.

1. Πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ τῆς ἀγωγῆς, τῆς μορφώσεως θρησκευτικοῦ ἠθικοῦ χαρακτήρος μεταχειρίζεται ὁ παιδαγωγὸς διάφορα μέσα. Τὸ σπουδαιότατον δὲ μέσον τῆς ἀγωγῆς, ὅπερ ἔχει ὁ διδάσκαλος εἰς τὴν διάθεσιν αὐτοῦ, εἶναι ἡ διδασκαλία.

Ἡ διδασκαλία στρέφεται κατ' εὐθείαν εἰς τὰς παραστάσεις τοῦ τροφίμου. Παρέχει αὐτῷ νέας ἐποπτείας, σχηματίζει ἐννοίας, κανόνας καὶ νόμους, οὕτω δ' ἀναπτύσσει τὴν μνήμην, τὴν φαντασίαν καὶ τὴν νόησιν αὐτοῦ. Σχολεῖά τινα διορῶσιν ἐν ὄρισμένῳ τινὶ εἶδει τῆς πνευματικῆς τῶν τροφίμων μορφώσεως τὸν ἀνώτατον καὶ μόνον σκοπὸν αὐτῶν, ἐπειδὴ θέλουσι νὰ μορφώσωσι τοὺς εἰς αὐτὰ ἐμπιστευθέντας παῖδας κατ' εὐθείαν δι' ὄρισμένον ἐπάγγελμα. Οὕτω συμβαίνει π. χ. εἰς τὰς γεωπονικὰς, στρατιωτικὰς, ἐμπορικὰς σχολὰς καὶ εἰς τὰ Πανεπιστήμια, δι' ὃ τὰς σχολὰς ταύτας καλοῦμεν συνήθως *εἰδικὰς ἢ ἐπαγγελματικὰς σχολὰς*. Ἄλλως δ' ὅμως ἔχει τὸ πρᾶγμα εἰς τὰ Δημοτικὰ καὶ ἄλλ' ἀνάλογα σχολεῖα. Ταῦτα ὀφείλουσι νὰ εἶναι κυρίως *παιδαγωγοῦντα σχολεῖα*. Ὁ ἐγγύτερος αὐτῶν σκοπὸς δὲν εἶναι ἡ προπαρασκευὴ δι' ἐν ὄρισμένον ἐπάγγελμα. Ταῦτα δὲν σκοποῦσι νὰ μορφώσωσι κατ' εὐθείαν οὔτε γεωπόνους, οὔτε χειρῶνακτας, οὔτε στρατιωτικούς, οὔτ' ἐμπόρους ἢ ἀρχιτέκτονας, ἀλλὰ *πρώτιστα καὶ μάλιστα ἀνθρώπους ἔχοντας εὐγενῆ διάθεσιν καὶ ἀνάλογον βούλησιν*. Διὰ τοῦτο δὲ ἡ πνευματικὴ μόρφωσις, ὅπως παρέχει ταύτην ἡ διδασκαλία, δὲν εἶναι ὁ κύριος σκοπὸς τοῦ Δημοτικοῦ σχολείου· εἶναι δι' αὐτὸ μόνον μέσον πρὸς τοὺς ὑψηλοτέρους σκοπούς, περὶ ὧν ἀνωτέρω ἐγένετο λόγος, εἶναι μέσον διὰ τὴν τοῦ χαρακτῆρος μόρφωσιν. Αἱ γνώσεις καὶ ἡ ἰκανότης πρὸς χρησιμοποίησιν αὐτῶν καὶ αἱ πρὸς ταῦτα συναφεῖς πνευματικαὶ δεξιότητες ὀφείλουσιν, ὅπως ἤδη γνωρίζομεν, νὰ συντελέσωσιν, ὅπως καταστήσωσι τοὺς τροφίμους ἰκανοὺς νὰ δρῶσι πρὸς ὠφέλειαν τοῦ πλησίον καὶ τῆς ὅλης ἀνθρωπότητος.

Εἶναι δ' ὅμως γνωστόν, ὅτι πᾶσα γνώσις καὶ ἰκανότης πρὸς χρησιμοποίησιν αὐτῆς δὲν ἄγει πάντως εἰς βούλησιν καὶ πρᾶξιν, πολλῶ δ' ἤττον εἰς ἠθικὴν βούλησιν καὶ πρᾶξιν. Εἰς τινὰς ἀνθρώπους αἱ γνώσεις αὐτῶν εἶναι τι ἀδιάφορον· ἀφίνουσιν αὐτοὺς ψυχροὺς καὶ ἄνευ συμπαιθείας, καὶ διὰ τοῦτο δὲν δύνανται νὰ ὠθήσωσιν αὐτοὺς εἰς ἀνθόρμητον, ἄνευ ἐξωτερικῆς ἐπιβολῆς, δρᾶσιν. Τοιαῦται γνώσεις ἀποτελοῦσι κτήσιν νεκρὰν καὶ ἄνευ οὐδεμιᾶς ἀξίας. Διὰ νὰ παρακινή ἡ γνώσις εἰς βούλησιν καὶ πρᾶξιν, πρέπει ὁ ἔχων τὴν γνώσιν ταύτην νὰ συναισθάνηται χαρὰν δι' αὐτήν, πρέπει νὰ νομίζῃ αὐτὴν πολυτίμον τι ἀγαθόν, καὶ ἡ πρὸς ταύτην σχετιζομένη ἐνέργεια νὰ διεγείρῃ παρ' αὐτῷ εὐάρεστα συναισθήματα. Ἀλλὰ τοῦτο συμβαίνει μόνον, ὅταν τις ἔχῃ *ἄμεσον διαφέρον* διὰ τὰντικείμενα τῆς γνώσεως αὐτοῦ. Τὴν γνώσιν ἄρα, ἐὰν πρέπει αὕτη νὰ γῆ εἰς ἐκουσίαν δρᾶσιν, πρέπει νὰ συνοδεύῃ *ἄμεσον διαφέρον*.

Διὰ τίνα δὲ πράγματα πρέπει νὰ διεγείρηται διαφέρον κατανοοῦμεν, ὅταν ῥίψωμεν ἐν βλέμμα εἰς τὸν καθημερινὸν βίον. Ἐὰν ἀνθρώπος τις ἐπιθυμῇ νὰ προάγῃ πραγματικῶς τὴν εὐημερίαν τοῦ πλησίον αὐτοῦ καὶ τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας, ἔχει ἀνάγκην πολλῶν γνώσεων καὶ δε-

ξιοτήτων. Δὲν ἐπιτρέπεται οὕτως νὰ ἔχη διδαχθῆ καλῶς ἓνα μόνον κύκλον γνώσεων, ἀλλὰ πολλοίς. "Ὅσον δὲ πικριλωτέρα εἶναι ἡ μόρφωσις αὐτοῦ, τοσοῦτο περισσότερο δύναται οὕτως νὰ ἰδῆ. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι εἶναι δυνατὸν ἄνθρωπος περιορισμένων γνώσεων νὰ ἔχη θερμὴν καρδίαν καὶ ἀγαθὴν διάθεσιν, καὶ παρατηροῦμεν πολλάκις ὅτι εἰς ἀπλοῦς ἐργάτης ὑπερτερεῖ ἀπὸ τῆς ἐπόμεως ταύτης τοῦ ἀρίστην μόρφωσιν ἔχοντος. Οὐδεμίαν δ' ὁμῶς ἐξ ἄλλου ἀμφισβολία ὑπάρχει, ὅτι μεγαλύτερα δύναται νὰ κατορθώσῃ ἐκεῖνος, ὅστις ἐκτὸς τοῦ ἀγαθοῦ χαρακτῆρος ἔχει καὶ πολυμερῆ μόρφωσιν. Διὰ τοῦτο ἡ παιδαγωγοῦσα διδασκαλία οφείλει νὰ μορφώσῃ τοὺς νέους πολυμερῶς, καὶ ἐντεῦθεν προκύπτει, ὅτι τὸ δὲ τῆς διδασκαλίας ἀναπτυσσόμενον διαφέρον πρέπει νὰ εἶναι **καὶ πολυμερές**· διότι, ὅπως γνωρίζομεν ἤδη, γνώσις ἄνευ διαφέροντος δὲν παρακινεῖ εἰς πρᾶξιν, διὰ τοῦτο δὲ οὐδεμίαν ἀξίαν ἔχει.

Εἰς τὸ αὐτὸ ἀποτέλεσμα καταλήγομεν, εἰς τὴν ἀπαιτήσιν δηλ. πολυμερῶς ἁμέσον διαφέροντος, καὶ εἶν ἐνθουσιάζομεν ὅσα ἐν τῇ Ἱβηκῇ ἐδιδάχθημεν.

Ἡ ἰδέα τῆς τελειότητος ἀπαιτεῖ πολυμέρειαν βουλήσεως. Ἡ μονομέρεια, ἡ μικροψυχία καὶ ὁ περιορισμὸς ἀπαρέσκει. Μόνον ἡ πολυμερῆς βούλησις τυγχάνει ἀπολύτως τῆς ἐπιδοκιμασίας ἡμῶν. Ἀλλά, εἰν ἀνάγκη νὰ γίνῃ ἡ βούλησις πολυμερῆς, πρέπει νὰ ὑπόκειται αὐτῇ ὡς βᾶσις **πολυμερές ἁμέσον διαφέρον**, διότι πολλάκις ἤδη εἴπαμεν ὅτι βούλεσθαι καὶ πράττειν ἀσφαλῶς προκύπτουσι μόνον ἐκ τοῦ ἁμέσου διαφέροντος. Διὰ τοῦτο οἱ τρόφιμοι ἡμῶν οφείλουσι ζοηρῶς νὰ διαφέρονται κυριότατα μὲν διὰ θρησκευτικὰ καὶ ἠθικὰ πρᾶγματα, ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς λοιποὺς κύκλους τοῦ πνευματικοῦ αὐτῶν ὄργανου.

Οὕτω καταλήγουσιν ἀσφαλῶς εἰς τὸ βούλεσθαι καὶ πράττειν, διότι **τὸ πολυμερές ἁμέσον διαφέρον ἀποκλείει κατ' ἀρχὴν τὴν ἀπραγμοναφυγοπονίαν**. Ἀποτελεῖ αὐτὸ τῆς δυνάμιν, ἣτις ἀναγκάζει τὸν ἄνθρωπον νὰ μεταβάλλῃ εἰς πρᾶξιν τὸ εἰδέναι καὶ δύνασθαι αὐτοῦ. Οἱ τρόφιμοι δ' ὅμως ἡμῶν δὲν πρέπει νὰ μορφωθῶσιν εἰς τὸ δοκοῦν αὐτοῖς βούλεσθαι καὶ πράττειν, ἀλλὰ μόνον εἰς τὸ ἠθικὸν βούλεσθαι καὶ πράττειν. Διὰ τοῦτο νῦν ἐρωτῶμεν, ἂν τὸ πολυμερές ἁμέσον διαφέρον παρέχῃ τὴν ἀσφάλειαν καὶ ὅτι δι' αὐτοῦ ἡ βούλησις μόνον πρὸς τὸ ἀγαθὸν κατευθύνεται.

β') Σχέσεις τοῦ πολυμεροῦς ἁμέσου διαφέροντος καὶ τῆς ἠθικῆς βουλήσεως.

1. Ἀνωτέρω εἶδομεν, ὅτι εὐρεῖται γνώσεις καὶ μεγάλη ἱκανότης πρὸς χρησιμοποίησιν αὐτῶν εἶναι ἡ ἀναγκαία προϋπόθεσις τῆς ἠθικῆς βουλήσεως καὶ πράξεως καὶ ὅτι ἔνεκα τούτου πᾶσα διδασκαλία πρέπει νὰ

φροντίζη και γνώσεις και δεξιότητας να παρέχη. Τὸ Δημοτικὸν δ' ὁμως σχολεῖον ἀναγκάζεται διὰ τὸ βραχὺ τοῦ χρόνου τῆς εἰς αὐτὸ φοιτήσεως και διὰ πολλὰς ἄλλας δυσμενεῖς συνθήκας, ὅφ' ὅς ἐργάζεται, νὰ κηῖται εἰς πολὺ περιορισμένον κύκλον γνώσεων (*). Τὸ Δημοτικὸν σχολεῖον κατορθοῖ μόνον τὰς βάσεις νὰ θέτῃ τούτου, ὅπερ ἔπρεπε κυρίως ὁ τροφίμος νὰ γνωρίζῃ και δύναται ἐν τῷ βίῳ. Ἐὰν δ' ὁμως τὸ Δημοτικὸν σχολεῖον ἀναπτύσῃ παρὰ τοῖς τροφίμοις αὐτοῦ ἀκμαῖον, πολυμερές ἄμεσον διαφέρον, ἐπιτυγχάνει ἀρκετὰ και ὡς πρὸς τὰς γνώσεις και δεξιότητας. Διότι οἱ μαθηταὶ και κατὰ τὸν χρόνον τῆς εἰς τὸ σχολεῖον φοιτήσεως ἔχοντες διαφέρον μανθάνουσι πλείον' ἢ ἂν εἰργάζοντο διὰ τῆς βίας και κατόπιν ἐν τῷ πρακτικῷ βίῳ, πῶς ἔνεκα τοῦ διαφέροντος, φροντίζουσι νὰ πολλαπλασιάσωσι τὰς ἑαυτῶν γνώσεις και ἐν πάσῃ δοθείσῃ εὐκαιρίᾳ και διὰ πάντων τῶν παρουσιαζομένων μέσων ἐπεκτείνουσι τὴν πνευματικὸν ὀρίζοντα αὐτῶν, ὅτε μὲν ἐν τούτῳ, ὅτε δ' ἐν ἐκείνῳ τῷ κύκλῳ γνώσεων δι' ἐλευθέρας αὐτενεργίας και οὕτω κτῶνται τὰ μέσα πρὸς τὴν ἠθικὴν βούλησιν και προὔξιν και ἐν περιπτώσει καθ' ἣν τὸ σχολεῖον ἐνδεῶς πως κατήρτισε τὸν κύκλον τῶν γνώσεων αὐτῶν. Οὕτω δὲ πρέπει νὰ νοηθῶσι και οἱ λόγοι τοῦ Ἐρβάρτου λέγοντος : «Ὅσῳ μικροτέρα ὑπῆρξεν ἡ ἀρχικὴ πνευματικὴ ἐνέργεια, τοσοῦτω ὀλιγώτερον δύναται τις περὶ ἀρετῆς νὰ σκέπτηται. Οἱ ἀμβλεῖς τὸν νοῦν δὲν δύνανται νὰ ὦσιν ἐνάρετοι. Ὁ νοῦς πρέπει νὰ φυττωθῇ». Κατὰ ταῦτα ἡ πρώτη ἰδιαιτέρα σχέσηις τοῦ πολυμεροῦς ἄμεσου διαφέροντος πρὸς τὴν ἠθικὴν βούλησιν ἔγκειται ἐν τούτῳ, ὅτι τὸ διαφέρον παρέχει εἰς τὴν ἠθικὴν βούλησιν τὰς ἀναγκαίας βοηθίας διὰ τε τὸ εἰδέναι και τὸ δύνασθαι.

2. Τοῦ λόγου ὕντος ἐν τῇ Ψυχολογίᾳ περὶ κλίσεως, ἐτονίσσαμεν πόσον σπουδαῖον εἶναι νὰ φηῖναι τὸν τροφίμον νὰ ἐπιδίδηται εἰς τὸ ἐπάγγελμα, δι' ὃ ἔχει ἰδιαιτέραν ἰδιοφυῖαν (πρβλ. τόμ. 1, ἔκδ. 3, σελ. 390). Οὕτω φθάνει ὁ παῖς ταχύτερον εἰς τὴν τελειότητα και κατ' ἀκολουθίαν τούτου ἔχει πλείον' εὐκαιρίαν και πόθον νὰ πράττῃ τὸ ἀγαθόν. Τὸ εἶδος δ' ὁμως και ἡ ἰσχὺς τῆς ἰδιοφυῖας καταφαίνεται κάλλιστ' ἐν τῷ σχολείῳ, ὅταν φροντίζωμεν, ὅπως ὁ μαθητὴς ἀσχολῆται εἰς ὅσον τὸ δυνατόν πλείονας κύκλους γνώσεων, μάλιστα δὲ και εἰς τὰς χειροτεχνικὰς ἐργασίας και ὅπως διεγείρωμεν διὰ ταύτας τὸ διαφέρον αὐτοῦ. Ἐκεῖ δ' ὅπου τοῦτο εὐχερέστατα κατορθοῦται, ἐκεῖ, ὅπου ὁ μαθητὴς ἤδη κατὰ

(*) Ἐὰν ταῦτα λέγωνται διὰ τὸ γερμανικὸν δημοτικὸν σχολεῖον, οὐτινος ὁ κύκλος τῶν μαθημάτων εἶναι ὀκταετής, ἕκαστος δύναται νὰ φαντασθῇ τί δύναται νὰ λεχθῇ διὰ τὸ ἰδικόν μας δημοτικὸν σχολεῖον, οὐτινος ὁ κύκλος τῶν μαθημάτων εἶναι κανονικῶς τετραετής, εἰς ὀλίγα δὲ μόνον σχετικῶς μέρη ἕξαετής και εἰς τὸ ὅποσον ἐργάζεται πληθὺς διδασκάλων, οὐδεμίαν ἐχόντων ἰδέαν παιδαγωγικῆς και διδακτικῆς (Σ. Μ.).

τάς πρώτας δοκιμὰς λαμπρὰ ἀποτελέσματα ἐπιτυγχάνει, καὶ ὅπου κατὰ τὰς ἐλευθέραις αὐτοῦ ὥραις μετ' ἰδιαιτέρας ἀγάπης καὶ ἐξ ἰδίας κλίσεως ἀσχολεῖται, ἐκεῖ θὰ ἔχη καὶ ἰδιάζουσαν ἰδιοφυΐαν· διὰ τοῦτο δὲ πρέπει καὶ ἐκεῖ τὸ ἐπάγγελμα αὐτοῦ νὰ ἐκλέξη. Κατὰ ταῦτα τὸ πολυμερὲς ἄμεσον διαφέρον εἶναι καὶ διὰ τοῦτο πολύτιμον διὰ τὴν γένεσιν ἠθικῆς βουλήσεως, διότι διευκολύνει τὴν ἐκλογὴν τοῦ καταλλήλου ἐπαγγέλματος.

3. Πολλάκις δ' ὅμως συμβαίνει ἄνθρωπός τις ἐνεκ' ἀτυχημάτων, ἀτυχῶν κερδοσκοπικῶν ἐπιχειρήσεων, ὀλιγορίας κλπ., νὰ μὴ δύναται νὰ ἐξασκῆ περαιτέρω τὸ ἑαυτοῦ ἐπάγγελμα. Πόσον εὐκόλως ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει καταβάλλεται ὑπὸ τῆς τύχης ὁ μονομερὴς ἄνθρωπος, ἐκεῖνος, ὅστις οὐδὲν ἄλλο πλὴν τοῦ ἐπαγγέλματός του γνωρίζει ἢ δύναται! Ἐν τῇ ἀπελπισίᾳ οὗτος μὲν αὐτοκτονεῖ, ἄλλος δὲ ζητεῖ, διὰ μέσον μὴ ἐπιτρεπομένων ὑπὸ τῆς ἠθικῆς, νὰ ἐξέλθῃ τῆς δεινῆς θέσεως εἰς ἣν περιήλθεν. Ὅλος δ' ὅμως διάφορος εἶναι ἐκεῖνος, ὃν ἐμψυχοῖ τὸ πολυμερὲς ἄμεσον διαφέρον. Οὗτος διαρκῶς εἶχεν ἐστραμμένον τὸν νοῦν καὶ εἰς τοῦτο, τὸ ὅποιον εἰς ἄλλας ἐργασίας ἐπράττετο καὶ κατορθοῦτο. Διὰ τοῦτο δὲ κέκτηται τὴν ἀναγκαίαν ἐπιδεξιότητα ἐντὸς ὀλίγου χρόνου νὰ ἐξοικειωθῇ πρὸς νέον στάδιον δρασεως καὶ διὰ τῆς ἐπιδόσεως εἰς ἄλλο ἐπάγγελμα νὰ δημιουργήσῃ ἑαυτῷ τὰ μέσα τοῦ ζῆν.

Κατὰ ταῦτα ἡ διευκόλυνσις τῆς ἀλλαγῆς ἐπαγγέλματος καὶ ἡ διὰ τούτου προφύλαξις ἀπὸ ἠθικῶν παραπτωμάτων κατὰ τὰς ἀτυχίας εἶναι ἄλλη σπουδαία ἐπίδρασις τοῦ πολυμεροῦς ἄμεσου διαφέροντος.

4. Ἄλλ' ἡ μεγαλυτέρα σπουδαιότης τοῦ πολυμεροῦς ἄμεσου διαφέροντος ἔγκειται ἀλλαχοῦ. Ἐὐὸ διαφέρον παρορμῆ πάντοτε πρὸς τινα σπουδαίαν ἐνασχόλησιν. Ἄνθρωπος, ἔχων πολυμερὲς ἄμεσον διαφέρον, δὲν δύναται διαρκῶς νὰ παραμένῃ ἀργός. Ὅτε μὲν ἐνεργεῖ τοῦτο ὅτε δ' ἐκεῖνο τὸ διαφέρον καὶ παρορμῆ αὐτὸν πρὸς δρασιν. Ἀξιόμιμτοι ἐπιθυμίαι οὐδεμίαν ἔχουσι θέσιν παρ' αὐτῷ, διότι καταπιέζονται ὑπὸ τῶν ποικίλων διαφερόντων. Τοῦναντίον ὁ μὴ κέκτημένος διαφέρον, οὐδεμίαν ἐσωτερικὴν τάσιν ἔχει πρὸς πολύτιμόν τινα ἐνασχόλησιν καὶ κατὰ τὰς ἐλευθέραις ὥραις αὐτοῦ ἐπιδίδεται εἰς τὴν ἀργίαν. Ἡ ἀργία δ' ὅμως, ὡς γνωστόν, εἶναι μήτηρ πάσης κακίας· διότι οὐδεὶς δύναται νὰ μείνῃ ἐπὶ μακρότερον χρόνον ἐντελῶς ἀργός καὶ ὁ ἀδιαφορώτατος δὲ πάντων τῶν ἀνθρώπων θὰ ἠθέλεν ὀλίγον κατ' ὀλίγον νὰ σχοληθῇ ὅπωςδῆποτε περὶ τι· ἐπειδὴ δ' ὅμως ἐλλείπει παρ' αὐτῷ ἡ τάσις πρὸς εὐγενῆ ἐνασχόλησιν, ἐπιδίδεται εἰς τὴν πλήρωσιν ὑλικῶν ἐπιθυμιῶν· μεταβαίνει εἰς τὸ οἶνοπωλεῖον, πίνει, παίζει κ. λ. καὶ οὕτω συχνότατα πίπτει θῆμα σωματικῶν παθῶν. Τοῦτο δ' ὅμως εἶναι παντελῶς ἀδύνατον διὰ τὸν ἔχοντα πολυμερὲς ἄμεσον διαφέρον, διότι τοῦτο πληροῖ διαρκῶς τὸ πνεῦμα αὐτοῦ εὐγενῶν σκέψεων καὶ τάσεων, καθαίρει τὸ θυμικόν καὶ

δὲν ἐπιτρέπει εἰς τὰς ἐπιθυμίας νὰ καταλάβωσι τὴν ἄρχουσαν ἐν αὐτῷ θέσιν ἢ νὰναπτυχθῶσιν εἰς πάθη. Ἐν τούτῳ δ' ἔγκειται πάντως ἡ μεγίστη τοῦ διαφέροντος ἡμῶν σπουδαιότης διὰ τὴν ἠθικὴν βούλησιν.

5. Ἐν τέλει εἶναι δυνατὸν καὶ τοῦτο νὰ ὑποδειχθῇ, ὅτι τὸ ἄμεσον διαφέρον ἀγνοεῖ παντελῶς δευτερεύοντα ὑπολογισμοὺς καὶ ἄλλους πλαγίους σκοποὺς. Ὁ μαθητὴς, ὅστις ὄντως διαφέρεται διὰ τι, ἀσχολεῖται περὶ αὐτὸ ἐξ εἰλικρινοῦς πρὸς τὴν ἐργασίαν ἀγάπης, χωρὶς οὐδὲ νὰ σκέπτηται περὶ ἐπαίνου, ἀμοιβῆς κ.λ. Οὕτω δὲ συνηθίζει νὰ ἐπιδίδηται εἰς τι, νὰ ἀφοσιούται εἰς αὐτὸ ὅλως ἀνιδιοτελῶς· τὴν ἀφοσίωσιν δὲ ταύτην εὐκόλως μεταφέρει κατόπιν καὶ εἰς τὴν ἐν τῷ βίῳ δρασίῳ αὐτοῦ, ἐργαζόμενος καὶ ἐν αὐτῷ ἐκ καθαρᾶς πρὸς τὸ ἀντικείμενον ἀγάπης, χωρὶς νὰ ἀποβλέπῃ ἐν πάσῃ ἐπιχειρήσει, ἣν ἀναλαμβάνει, εἰς τὸ ὑλικὸν μόνον κέρδος· διὰ τοῦτο δὲ καὶ εὐκολώτερον κατορθοῖ νὰ ἀφοσιούται ἀνιδιοτελῶς εἰς τὸν πλησίον, ἦτοι νὰσκῇ καθαρὰν καὶ πραγματικὴν εὐμένειαν, ἐν γένει δὲ νὰ πράττῃ τὸ ἀγαθὸν μόνον χάριν αὐτοῦ τούτου τοῦ ἀγαθοῦ.

Τὸ πολυμερές ἄμεσον διαφέρον εἶναι λοιπὸν καὶ διὰ τοῦτο σπουδαῖον, διότι ἐθίζει τὸν κεκτημένον αὐτὸ εἰς τὴν ἄμεσον τῶν ἀντικειμένων ἐκτίμησιν καὶ οὕτω περιορίζει τὸ πρῖττειν ἔνεκα ἰδιοτελῶν ἐλατηρίων, ὕπερ ἀντίκειται τῇ ἠθικῇ.

Ἐκ πάντων τῶν ἀνωτέρω προκύπτει ὅτι τὸ πολυμερές ἄμεσον διαφέρον προάγει σπουδαίως τὴν γένεσιν τῆς ἠθικῆς βουλήσεως. Ἡ διδασκαλία κατ' οὐδέν' ἄλλον τρόπον δύναται καλύτερον νὰ προαγάγῃ τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ τῆς ἀγωγῆς ἢ ἐμβάλλουσα εἰς τὸν τρόφιμον τοιοῦτον διαφέρον. Διὰ τοῦτο χαρακτηρίζομεν τὴν γένεσιν πολυμεροῦς ἄμεσον διαφέροντος, ὡς τὸν ἰδιαιτέρον σκοπὸν τῆς παιδαγωγούσης διδασκαλίας. Ὅτι δὲ διὰ τοῦ σκοποῦ τούτου δὲν ἀποκλείεται ἡ παροχὴ θησαυροῦ σπουδαίων γνώσεων καὶ δεξιοτήτων, ἀλλὰ πολλῶ μᾶλλον ἀπαιτεῖται, δείκνυται σαφῶς, ἐὰν ἀσχοληθῶμεν περὶ τὰ μέσα, ἅτινα ἄγουσιν εἰς τὸν ῥηθέντα σκοπὸν(*).

(*) Ἄλλοι παιδαγωγικοὶ θέτουσιν ὡς σκοπὸν τῆς διδασκαλίας, οἱ μὲν «τὴν εἰδολογικὴν καὶ ὑλικὴν τῶν τροφίμων μόρφωσιν», νοοῦντες ὑπὸ μὲν τῆς εἰδολογικῆς μόρφωσιν τὴν διὰ καταλλήλου καὶ σπουδαίας διδακτικῆς βλῆς μόρφωσιν τῶν παραστάσεων, τῶν συναισθημάτων καὶ τῆς βουλήσεως τῶν παιδῶν, ὑπὸ δὲ τῆς ὑλικῆς καὶ τὸν πλουτισμὸν τῶν γνώσεων αὐτῶν, οἱ δὲ «τὴν ἁρμονικὴν ἀνάπτυξιν πᾶσιν τῶν προδιαθέσεων», οἱ δὲ τὴν «ἀγωγὴν πρὸς αὐτοτέλειαν διὰ τῆς αὐτενεργίας». Φρονοῦμεν ὅτι ὁ ἀνωτέρω θεθεὶς σκοπὸς περιλαμβάνει πᾶν ὅπερ οἱ τοὺς σκοποὺς τούτους θέτουσιν ζητοῦσι, δηλοῖ δὲ τοῦτο καὶ σαφέστερον. Σ. Μ.